

УДК 82–343:165.191:159.955

О. В. Яковлева (Одеса)

МІФОЛОГІЧНЕ СВІТОСПРИЙНЯТТЯ У ПОРІВНЯННІ З СУЧАСНИМ СВІТОБАЧЕННЯМ

Резюме

У статті розглядаються різні тлумачення поняття „свідомість”; виділяються основні риси архаїчного типу мислення і зіставляються поняття „матеріальна культура” і „духовна культура”.

Ключові слова: тип мислення, духовна культура, архаїчне мислення, міфологічний світогляд.

Summary

In the article the different interpretations of the conception of „consciousness” are examined. The main traits of the archaic type of thinking are distinguished and the conceptions of the material culture and the spiritual culture are collated.

Key words: type of thinking, mental culture, archaic thinking, mythological world view.

Міфологічне мислення в аспекті мовної картини світу розглядалося в працях багатьох авторів і на сучасному етапі розвитку когнітивної лінгвістики існують численні різночасові й різноконцептуальні погляди, загальний огляд яких зробили М. Якименко і Ю. Мосенкіс [15].

Думка про те, що проблема мовної картини світу невіддільна від ширшої проблеми взаємних відношень мови і мислення [16:117], є абсолютно правильною і зрозумілою. Значна активізація дослідження мовних картин світу і виділення цих студій майже в окрему галузь лінгвістики припадає на 80 і 90-і роки ХХ ст. Сучасна українська лінгвістика, як відомо, повною мірою включена в різноаспектні студії стосовно картини світу [там само, с.121]. «В Україні такі дослідження проводяться з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, з урахуванням традицій, обрядів, вірувань та міфології», – зазначає О. Селіванова [9: 83-84].

У когнітології – одній із найсучасніших галузей мовознавства - важливими є поняття „ментальний лексикон мови”, „концептосистеми мови”, які апелюють до загального відображення світу носіями будь-якої мови (там само). Зв'язок таких понять, як „народний менталітет” і „мова”, з одного боку, усіма визнається, - пише М. Толстой, - а з іншого, - ще мало вивчається, тому що по-різному розуміється саме слово „менталітет” і по-

різному розуміється сутність цього явища. Визначення менталітету і його основних компонентів неможливе без об'єднаних і рівночасних зусиль представників різних наук – фольклористики, етнографії, етнопсихології, мовознавства, соціології. Більше того, для вирішення цього завдання М. Толстой вважає необхідним створення інтердисциплінарної галузі науки, самостійної за своїм завданням, методом і об'єктом дослідження [13:38].

«Через проникнення в мовну картину світу пізнається ментальність (відображений у мові своєрідний спосіб мислення і світовідчуження) народу, його міфологічне мислення, виявлення мовних форм, що відтілюють універсальні логічні закони людського мислення», - за даними «Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів» [4:87;93]. Отже, через мову найдавніших фольклорних текстів у їх системному вивченні ми можемо схарактеризувати, зрозуміти й усвідомити міфологічне світосприйняття і порівняти його із сучасним раціональним типом мислення. Тут ми беремо за основу такі положення: 1. людина живе у двох світах – у світі природи і у світі культури; на цей двоїстий характер навколишнього середовища можна подивитися під іншим кутом зору. Тоді можна говорити, що людина живе у світі речей і у світі знаків. Світ речей, створених природою і людиною, - це матеріальний субстрат нашого світу. Світ знаків, якому притаманне значно більше розмаїття, зв'язаний з речами складними, плінними і дуже мінливими [3:48]; 2. культура представлена нам у вигляді матеріальної культури і духовної культури; 3. у плані діахронії вони мають абсолютно різні характеристики: принципу змінності у матеріальній культурі (одна культура виникає і займає місце іншої, витісняючи її навіть у тих випадках, коли можна спостерігати факт спадкоємності, тобто певного переростання однієї культури в іншу – наступну) протистоїть принцип нашарування в культурі духовній [13:46].

Думка про те, що в духовній культурі діє принцип нашарування - минуле вибірково живе у сучасному – підтверджується дослідженнями відомого нейрофізіолога Олега Кришталь. Він вважає, що з народження ми потрапляємо на культурний „майданчик“, створений нашими предками, і цей „подарунок“ минулих поколінь дуже швидко проникає у мозок. Отже, наш мозок – нащадок культури (матеріальної і духовної – О.Я.), яка, в свою чергу, з дитинства укорінюючись у мозок (у тому числі й через слова, які водночас сприймаються і розумом, і серцем – О.Я.), швидко змінює його. «Від наших предків, - пише професор Олег Кришталь, - ми відрізняємося не структурою молекули, яка кодує наше тіло, а структурою мозку – він набагато складніший». Саме Молекула як богиня життя, вважає Олег Кришталь, винайшла свідомий мозок, у якому й зародилося безліч питань, відповіді на котрі первісні люди знаходили в самій природі та в її образах [6]. Свідомий мозок був здатний створювати уявлення, завдяки яким виникли релігія та міфологія. Сталося це приблизно сто

тисяч років тому, коли жили неандертальці. В наш час, - пише американська дослідниця Карен Армстронг, - міфологічне мислення часто характеризується як ірраціональне, хоча уявлення допомагали творити не тільки міфи, а й нові технології. Міфологія і наука разом розширюють і допомагають реалізувати потенціал людини. ... міфологія, так само як наука і нові технології, робить наше життя у цьому світі повнішим і насиченим [1:11].

Відомо, що сучасний тип мислення називають „логічним”, „раціональним”. В той же час, багато пишуть про бездуховність теперішньої цивілізації, яка загрожує людству катастрофою [5:8].

Зрозуміло, що міфологічна свідомість абсолютно по-іншому відзеркалювала навколишній світ і оцінювала місце і роль людини у цьому світі. Пітер Рассел вважає, що нам, представникам сучасної цивілізації, які користуються тільки раціональними критеріями в рамках сучасного світогляду, конче потрібні не нові знання, а переосмислення віковичної мудрості людства [8:169].

Отже, будь-яке наукове дослідження міфологічної картини світу, яка безпосередньо пов'язана з міфологічною свідомістю, є актуальним і своєчасним.

Перш за все, спробуємо з'ясувати, що таке „свідомість”. Тут ми стикаємося з величезною проблемою. «Існування свідомості не підлягає сумніву, - пише П. Рассел – і в той же час її неможливо пояснити – такий парадокс свідомості. У межах матеріалістичної метапарадигми свідомість є величезною аномалією» [8:48-49]. Причину неможливості поки що пояснити аномалію свідомості це й же автор бачить у тому, що науковці ідуть неправильним шляхом, а саме: усі наукові теорії про свідомість виходять з того, що цей феномен вторинний, або другорядний по відношенню до фізичного світу, який описується в категоріях простору, часу і матерії. Звідси й прагнення все більш складними способами пристосувати аномалію свідомості до нормативів матеріалістичного світогляду [8:51].

П. Рассел висуває цілу низку цікавих гіпотез щодо розуміння свідомості в межах нової парадигми. Услід за ним, ми будемо розуміти свідомість як здатність до усвідомлення переживань незалежно від їх природи і характеру [8:53-54]. Ми розділяємо думку автора про те, що свідомість властива не лише людині. Свідомість не породжується нервовими клітинами, вона наявна скрізь і завжди; свідомість наявна на всіх ступенях еволюції, починаючи з найнижчого (там само) (пор.: життя на Землі було б неможливе, якби живі істоти не вловлювали інформацію, яка надходить з навколишнього світу, не могли б її переробляти й посылати іншим живим істотам [11:61].

П. Рассел закликає нас вийти за межі матеріалістичної парадигми, при цьому, з позиції нових наукових досліджень пояснити те, у що віка-

ми вірили наші предки. Так, він пише, що свідомість, як і Бог, повсюдна (всюдисуща). Саме свідомість – джерело і творець усього, що ми знаємо [8:128-129].

Якщо припустити, що «Бог – це інформація, яка відділена від сигналів і існує сама собою» [11:136], і така інформація, як і свідомість, пронизує усе живе й неживе в навколишньому світі, тоді природним може бути й припущення, що саме ця інформація (як і свідомість!) має хвильову природу і тотожна світу [8:122]. Конкретно з цього приводу П. Рассел зазначає: «Можна припустити, що між фізичним світом і світом свідомості існує певний нерозривний зв'язок». І далі: «Першим велінням Бога було: «Хай буде світло» («Книга Буття»), тоді можна твердити, що все у цьому світі є джерелом інформації і в той же самий час усе здатне сприймати інформацію (там само).

У процесі еволюції виникали лише різні форми свідомості. З появою мовлення в еволюції свідомості відбувається величезний стрибок: після того, як люди навчилися ділитися досвідом за допомогою слів, почали формуватися колективні знання про світ, а наша свідомість отримала вербальне мислення.

Проблема розуміння свідомості – одна з найважливіших для лінгвістичних досліджень, ціллю яких є створення загальної мовної картини світу в процесі еволюції людства. Природно, що лінгвістичні дослідження такого плану обов'язково мають враховувати і описувати як динаміку мисленнєвої діяльності людини, так і еволюцію її чуттєво-емоційного стану. Від спрощеного розуміння і формального виконання такого завдання нас застерігають думки Пітера Рассела: «Наука досягла помітних успіхів у поясненні Всесвіту, але якщо мова йде про наш внутрішній світ – про наші думки, почуття, відчуття, інтуїцію і сни, то їй, власне, нема чого сказати. Коли справа доходить до свідомості, наука зберігає загадкове мовчання... Західна наука не знає такої категорії, як свідомість... Вона демонструє своє безсилля, коли справа доходить до людських почуттів» [8:35-36; 47].

Про тісний зв'язок розуму та чуттєво-емоційного стану людини в процесі утворення і вживання слів писали давно і багато (див., наприклад, дослідження В. фон Гумбольдта або сучасні дослідження А. Вежбицької). Нашу ж увагу привернула гіпотеза С. Кара-Мурзи про те, що початковою функцією слова на зорі людства була його сугестивна дія – навіювання, підкорення не через розум, а через почуття [3:48]. Як відбувся цей процес? С. Кара-Мурза припускає, що виникнення людини пов'язане з анатомічними змінами, а саме: з розвитком третинних полів кори головного мозку. Вони дозволили утримувати в пам'яті враження від навколишнього світу і спрямовувати їх у майбутнє. І первісна людина почала жити ніби в двох реальностях – зовнішній („реальній”) та вну-

трішньо психічній („вигаданій”). Вважається, що це надовго викликало у людини тяжкий невротичний стан. Упоратися з цим було дуже важко, адже вигадана реальність була, очевидно, більш яскравою, ніж зовнішня, і дуже рухливою, викликала сильний емоційний стрес („парадокс нейропсихічної еволюції”) [3:49].

Зрозуміло, що таку думку політолога С. Кара-Мурзи варто було б сприймати на рівні гіпотези, але інші науковці твердять теж саме. Так, дослідниця міфології Карен Армстронг припускає, що, мабуть, вже неандертальці (жили сто тисяч років тому! – О. Я.) знали про те, що реальний світ не обмежується видимим матеріальним світом. Саме тому людина з найдавніших часів була здатна породжувати ідеї, які виходили за межі її повсякденного досвіду [1:10].

Тут можна вже зробити перші висновки щодо мислення людини взагалі. Отже, Homo Sapiens – людина розумна – як вид з’явився, за даними науки, приблизно сто тисяч років тому. Але, на жаль, наука й досі не може відповісти на питання, чому з’явився саме такий тип людини. Достовірно відомо тільки те, що він з’явився в результаті незначних мутацій: геном людини лише на один відсоток відрізняється від генома маєпи, яка не здатна передбачити свою смерть. Але цей відсоток забезпечив появу свідомості й здатність розмовляти. Тоді людина, стикаючись зі смертю, почала ставити перед собою питання щодо сенсу й цінності життя у цьому світі. Природно, що пошуки відповідей на такі питання могли довести людину не тільки до відчаю, а й до важкого стресу („парадокс нейропсихічної еволюції” – Кара-Мурза). Виходом із важкого стану була поява такої характерної особливості людської свідомості, як здатність породжувати ідеї і переживати особливий стан, який не піддається раціональному поясненню. Людина набула здатності до уявлення за допомогою слова.

С. Кара-Мурза переконаний, що у навколишньому світі краще пристосовувались і виживали ті первісні колективи (зграї людей), у яких вожаки навчилися продукувати особливі звуки-символи. Їх особливість була в тому, що вони діяли на психічний стан членів колективу (зграї), стимулюючи і організуючи їх та, відповідно до здогадок психологів, знімаючи у них тяжкий невротичний стан. Так виникло слово, сила якого полягала не в інформаційному змісті, а в сугестивній дії. Люди потребували такого слова і підкорялися йому беззаперечно. Так виник особливий клас слів-символів – заклинання [3:49]. Продовжуючи думку автора, можна стверджувати, що так виникла міфологія.

Отже, мова наших далеких предків об’єднувала людей у колективі, тому що слова мали багатошаровий множинний смисл. Вони багато в чому діяли через конотацію – породження словами (спільними для певного колективу! – О. Я.) образів і почуттів через асоціації. До слів ставилися як до живих істот [3:49].

Саме тому мова міфів і фольклору виражає не реальну картину світу як відбиток у мозку первісних людей, а лише їхні почуття та емоції як реакцію на навколишню дійсність.

Як зазначає О.Фрейденберг, - раннє людство володіло величезним поетичним даром, відчуттям природи, яке пізніше було втрачене під впливом цивілізації і збереглося лише в поезії народу, у так званій народній словесності і народній творчості [14:12].

У сучасному суспільстві люди сприймають навколишній світ виключно через знання, отже й наша мова стала аналітичною, а слова - раціональними. Тепер вони очищені від багатьох смислів що йшли з глибини віків. Вони втратили святість і цінність [3:49]. Саме тому ми так часто говоримо про бездуховність нашого суспільства, а джерелом духовності справедливо вважаємо фольклорні тексти, які донесли моральні принципи, за якими жили наші предки.

Порівняймо цю думку з висновком Пітера Рассела: протягом віків наука намагається розкрити природу об'єктивної фізичної реальності, яка є підґрунтям нашого суб'єктивного досвіду. Але чим краще намагаємося ми її пізнати, тим більше розуміємо, що вона зовсім не схожа на наші звичні уявлення про неї...Образ світу, який існує у нашій свідомості відрізняється від дійсного фізичного світу за двома параметрами: з одного боку, наш образ реальності являє собою щось більше, ніж фізична реальність, бо він має властивості, які відсутні в фізичній реальності (наприклад, у фізичному світі взагалі не існує ні звуків, ні кольорів: там є лише поздовжені хвилі в атмосфері, а звуки існують лише у свідомості того, хто їх сприймає; у фізичному світі існує світло різних частот, але це світло не наділене якістю „зелене”, „червоне” тощо. Будь-який колір, який ми бачимо, - це якість, що виникає у свідомості. Він існує у нашій свідомості як суб'єктивний досвід).

З іншого боку, створений нами суб'єктивний образ реальності є меншим за фізичну реальність у тому розумінні, що зовнішній фізичний світ має таке багатство аспектів, яке ми не здатні відчути (наприклад, те, що є недоступним для людини, доступне для інших істот) [8:74-79].

Ми переконані, що наші предки знали не менше, ніж ми, але це була інша парадигма знань. Цікаво, що сучасні дослідження змогли довести експериментально те, що інтуїтивно відчували прадавні люди. Численні досліді, які демонструють зв'язок між рослинами, тваринами і рослинами, людиною і рослинами, дозволили багатьом ученим твердити про антропоморфність рослин. Наприклад, у дослідників з'явилася можливість послухати „музику” женьшеню. Учені провели дивні, на перший погляд, досліді: на мертве насіння пшениці і ячменю, попередньо оброблене впливом радіації, діяли мовленням, словами. Після цього зійшло близько тридцяти процентів насіння. Але не спостерігалось нічого, якщо в генетичний

апарат насіння вводилися беззмістовні звуки або осмислений текст, який невиразно читався сторонньою людиною [12:127].

Ще приклади: дельфін здатний бачити фізіологічні реакції людини; змії бачуть тепло, яке випромінює їх жертва; бджоли, акули та деякі інші риби живуть в реальності, яка абсолютно незнайома людині [8:80]. Отже, те, що ми називаємо „реальністю” насправді є однією з можливих інтерпретацій зовнішніх стимулів [8:81].

Коли ми говоримо про свідомість взагалі (або про міфологічну свідомість зокрема), то пам'ятаємо: свідомість - настільки об'ємне поняття, настільки багатопланове і складне, що всі знання про нього, які вдалося здобути людству на сьогодні, очевидно, являють собою лише малу частку [11:165].

На думку М. Поповича, яку ми вважаємо абсолютно вірною, архаїчному мисленню (точніше: архаїчному, або міфологічному світосприйняттю, адже й на сучасному етапі розвитку науки - за даними нейрофізіолога професора О. Кришталія - ми не знаємо, як відбувається процес мислення) притаманна єдність різних функцій, які в нашому суспільстві виконуються наукою, релігією та мораллю. Як і в науці, свідомість людини архаїчної культури прагне створити цілісну картину світу. Як і мораль, ця картина світу має не тільки пояснюючий, але й нормативний характер: так має бути, і це закон (пригадаємо норми поведінки, які закріпив обряд).

Як і в релігії, архаїчне пояснення світу передбачало й магичне покарання надприродними силами за порушення нормативів життєдіяльності у первинному суспільстві [7:13]. Порівняйте з думкою А. Вейника, яку наводять В. і Т. Тихоплави, про те, що релігії завжди повинні відводитись керівна роль, а наука має лише гармонійно доповнювати її [11:78].

Отже, найголовніша особливість міфологічного мислення – цілісність світосприйняття як упорядкованого Космосу, в якому людині відводилося скромне місце серед усього суцього. Віками створювана культура наших предків являла собою „ієрархічне ціле, скелетом якого були основні предмети, головні теми і „вічні питання”. Сучасна культура - мозаїчна, знання в ній складаються з обривків, шматків, які не можуть утворити структуру [3:46].

Сучасне мислення поняттями вироблялося протягом довгих століть, міфологічне мислення передувало йому і оперувало не поняттями, а образами. Система первинної образності – це система світосприйняття у формі рівностей і повторень [14:53].

Про те, що за кожним конкретним образом стоїть якийсь спільне уявлення, репрезентоване символічно послідовністю інших образів, писав М. Попович [7:12]. Автор переконаний, що архаїчне мислення конкретними образами є водночас і зразком абстрактного мислення. Однак ці абстракції не лежать на поверхні архаїчної культури: вони мають бути реконструйовані [там само].

Підсвідоме, інстинктивне розуміння, що людина – тільки частина всього живого в світі – ще одна з найважливіших рис-характеристик архаїчного типу мислення (пор.: «антропоцентричний принцип побудови мови... ще не свідчить про антропоцентричність образу світу» [10:416], «тому що в цьому єдиному світі нема нічого малого і нічого великого, все діє на рівних одне з одним» [2:107]).

За В. Топоровим, космологічний, або міфопоетичний період розвитку архаїчного мислення спирається на уявлення про тотожність, тобто особливу пов'язаність, взаємозалежність макрокосму природи і мікрокосму людини. Узагальнена сакральність виступає однією з найхарактерніших рис міфопоетичної моделі світу [15]. Сакральним, перш за все, було Слово (пор. у Біблії: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово»). Пригадаємо відомий вислів Хайдегера про те, що мова є дім нашого Буття; сучасне уточнення: мова є дім Буття нашого Духу. Коли С. Кара-Мурза детально описує можливості маніпулювання людською свідомістю, він звертає увагу на те, що в сучасних мовах слова перестали виражати першопричину речей, вони втратили святість, іскру Божу, в результаті відбулася *десакралізація* слів [3:50].

Про анімізм як одну з найхарактерніших рис міфологічної свідомості писали О.Потебня, П. Виходцев, Б. Рибakov, С. Токарев та багато інших науковців. Основний висновок таких досліджень: людина ніби розчинялася в природі, зливалася з нею. Чуття єдності з силами природи давало людям впевненість у здійсненні всього бажаного, укріплювало волю й згуртовувало колектив первісних людей. Наші предки інтуїтивно відчували, що все живе подібне до людини. Саме тому для фольклорних текстів є природними й ототожнення людини з рослинно-пташиним світом, і розмови з птахами, тваринами й рослинами.

Закріплені у фольклорних текстах образи позначалися емоційно зарядженими словами (людина жила у стані страху (стресу), але відсутній був страх смерті, який з'явився (припускає О. Кришталь), щоб люди шукали безсмертя).

Науковці припускають, що сучасний рівень знань може призвести до того, що замість Homo Sapiens з'явиться новий вид – Homo Cyberus – людина-конструктор. Щоб цього не сталося, ми маємо вивчати міфологію, щоб знайти втрачену духовну мудрість.

Література

1. Армстронг Карен. Краткая история мифа / пер. с англ. А. Блейз. – М. : Открытый Мир, 2005..
2. Гучинская Н. Очерк филологической герменевтики. – СПб, 2002.
3. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. – К., 2000.
4. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К., 2001.

5. Кримський С.Б. Заклики духовності ХХІ століття: [З циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської-Петришин, 2002 р.] – К., 2003.
6. Крышталъ О. Проект молекулы, или во что нам верить в ХХІ веке? // Зеркало недели. – № 35. – 2005.
7. Попович М. Мировоззрение древних славян. – К., 1985.
8. Рассел Питер. От науки к Богу / Перев. с англ. – М., 2005.
9. Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999.
10. Слухай Н. Художественный образ в зеркале мифа этноса: М. Лермонтов, Т. Шевченко. – К., 1995.
11. Тихоплав Т. С., Тихоплав В. Ю. Жизнь напрокат. – СПб., 2002.
12. Тихоплав Т. С., Тихоплав В. Ю. Кардинальный поворот. – СПб., 2002.
13. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995.
14. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. – Л., 1936.
15. Якименко М., Мосенкіс Ю. Проблема співвідношення міфологічної і мовної картини світу // Мова та історія. – Вип. 75/76/77. – К., 2005. – С. 69-100.
16. Якименко М., Мосенкіс Ю. Міфологічність і проблема ключових слів японської мовної картини світу (деякі підсумки дослідження) // Мова та історія. – Вип. 78/79. – К., 2005. – С. 117.